
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XIX (2022), №3
Systemy dokumentowania, red. Artur Górak
s. 115-133
doi: 10.36121/agorak.19.2022.3.115

Artur Górak
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)
ORCID 0000-0002-1964-9008

Oberhollabruński (ułamkowy) system kancelaryjny na ziemiach polskich

Streszczenie: Artykuł przedstawia dzieje opracowania i wdrażania w urzędach austriackiej części Monarchii Habsburskiej nowego systemu kancelaryjnego zwanego początkowo oberhollabruńskim a potem systemem Kielmansegga. System ten wymyślony przez Eduarda Hohenbruck początkowo był wprowadzony w starostwie Oberhollabrun przez hr. Thun a potem w innych urzędach Dolnej Austrii, by po 1907 r rozprzestrzenić się na inne kraje Przedlitawii. System ten został wprowadzony w namiestnictwie Galicji we Lwowie oraz wielu urzędach tego kraju koronnego. Co ciekawe rozprzestrzenił się także na starostwa powiatowe w Generalnym Gubernatorstwie Lubelskim w czasie I wojny światowej i był stosowany w urzędach odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej, co najmniej do 1929 r., pod nazwą: system ułamkowy. System ten jest prawie niezauważany i praktycznie brak badań podstawowych a co dziwne nie zauważa się identyczności między systemem oberhollabruńskim a ułamkowym.

Słowa kluczowe: system kancelaryjny, reforma administracji, Dolna Austria, Galicja, II Rzeczpospolita Polska, Erich hr. Kielmansegg, Eduard von Hohenbruck, system ułamkowy

Oberhollabrun (fractional) chancellery system in the Polish lands (1907 - 1929)

Annotation: The article presents the history of the development and implementation of a new office system in the offices of the Austrian part of the Habsburg Monarchy, initially called the Oberhollabrun system and then the Kielmansegg system. This system, invented by Eduard Hohenbruck, was initially introduced in the district of Oberhollabrun by count. Thun and then in other offices of Lower Austria, to spread after 1907 to other countries of Cislitavia. This system was introduced in the governorship of Galicia in Lviv and in many offices of this Crown country. Interestingly, it also spread to poviat starosties in the General Government of Lublin during World War I and was used in the offices of the reborn Republic of Poland, at least until 1929, under the name: fractional system. This system is almost unnoticed and there is practically no basic research, and strangely, the identity between the Oberhollabrunian system and the fractional system is not noticed.

Keywords: chancellery system, administration reform, Lower Austria, Galicia, II Republic of Poland, Erich hr. Kielmansegg, Eduard von Hohenbruck, fractional system

Wprowadzenie

Jednym ze źródeł słabości stanu badań systemów kancelaryjnych, poza upadkiem opracowania zespolów w archiwach państwowych, są cezury chronologiczne ugruntowane w badaniach historycznych. A przecież daleko nie we wszystkich przedmiotach badań cezury te mają uzasadnienie. Dawno już zauważyli to archiwiści porównując zespoły administracji terenowej z aktami wytworzonymi przez miasta, przedsiębiorstwa czy rody. Ten przykład prowadzi nas już wprost do jednego z kontekstów ważnych w postrzeganiu przemian systemów kancelaryjnych także jako ewolucji. Chodzi mianowicie o urzędników. Jeśli reformator (państwo) uwzględnia jakość działania administracji, to nie wprowadzi nagle systemu kancelaryjnego nieznanego urzędnikom. Dlatego też bodajże najbardziej radykalnym przykładem zmiany systemu kancelaryjnego było wprowadzenie zasad kancelarii rosyjskiej w Królestwie Polskim¹. Było to powiązane nie tylko z wprowadzeniem rosyjskich urzędów, ale też urzędników i prawa, choć nie tak gwałtownie jak zamierzano i nie tak całkowicie. Tu warto wspomnieć artykuł prof. Franciszki Ramotowskiej², który jest inspirującą propozycją badań porównawczych. Co prawda teza promowana przez autorkę jest błędna, ale sam problem badawczy i przede wszystkim jego zakres - nowatorski.

Zbyt szerokie konsekwencje cezur chronologicznych bodajże najdotkliwiej wpłynęły na stan badań systemu kancelaryjnego, któremu poświęcony jest ten artykuł. Chodzi mianowicie o system, zwany początkowo oberhollabruńskim, wprowadzany w różnych urzędach austriackiej części Monarchii Habsburskiej od 1900 r. Często przetrwał on okres I wojny światowej kultywowany przez urzędników właśnie a nawet rozprzeszczerzył się na tereny byłego austriackiego general-gubernatorstwa lubelskiego a potem był stosowany w administracji odrodzonej Rzeczypospolitej. Niestety o wprowadzeniu i funkcjonowaniu tego systemu w urzędach Galicji czy Śląska (austriackiego) polskich publikacji praktycznie nie ma³. Kazimierz Konarski oczywiście opisuje go jako tzw. system Kielmansegga, ale ocenia jedynie jako przekształcenie dziennikowego systemu austriackiego: „W r. 1908 zreformowano go [system chronologiczno-numeryczny] o tyle, że nie poszczególne pismo, ale poszczególne sprawy dostawała swój numer kolejny tak, że następne pisma, pisane względnie odbierane w tej samej sprawie, otrzymywały ten sam numer, co pierwsze, co najwyżej przełamane przez cyfrę kolejną w obrębie numeru

¹ А.Г. Горак, *Введение российской системы делопроизводства в губернской администрации Царства Польского*, [w:] *Управление документацией: прошлое, настоящее и будущее*, red. Ю. Кукарина, Москва 2013, s. 119-127. Szerzej: A. Górak, *Geneza rosyjskiego systemu kancelaryjnego akt spraw*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” t. 1 (2004), s. 115-138.

² Fr. Ramotowska, *Uwagi o księgach kancelaryjnych i archiwalnych urzędów polskich i rosyjskich XIX wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 21 (1976), s. 63-78.

³ *Kancelaria organów władzy w Galicji. Wybór źródeł, wstęp i opracowanie A. Górak i K. Latawiec*, Lublin 2012. - 238 s.; A. Górak, *Dawne formy dyplomatyczne w kancelariach na ziemiach polskich XIX w.*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, (Zabór austriacki), s. 544- 546; А.Г. Горак, *Реформа делопроизводства администрации Австрийской империи гр. Кильмансега у начала XX века*, «Документ. Архив. История. Современность» т. 12, Jekaterynburg 2012, s. 57-61.

np. 3548/1, 3548/2, 3548/3 itd.”⁴ Są za to, przez polską historiografię niezauważane, prace czeskie⁵ i austriackie. Najlepszym tego przykładem jest rozprawa doktorska Pavla Holuba⁶ obroniona na Uniwersytecie Karola w roku ubiegłym. Warto zauważyć, że system ten został uwzględniony także w czeskim podręczniku dyplomatyki⁷. Polskiego podręcznika dyplomatyki, który pełnowymiarowo obejmowałby wiek XIX i XX niestety nie doczekaliśmy się. Z kolei w badaniach austriackich charakterystyczne jest łączenie tego przedmiotu z opracowaniami poświęconymi reformom administracji. Jeśli chodzi o źródła to mamy przede wszystkim do dyspozycji podręcznik autorstwa Ericha Kielmannsegga⁸ oraz akty prawne a w tym normatywa niższego rządu. Przed nami stoi wyzwanie w postaci skonfrontowania założeń i przepisów z praktyką urzędową. Tak więc jeśli złożyć historiografię czeską, austriacką i polską a także źródła drukowane i normatywa, to wyłania się całkiem solidna podstawa do rozpoznania tego systemu. Problem leży w zauważeniu przedmiotu badań. Dlatego też niniejszy artykuł ma na celu przede wszystkim przedstawienie oberhollabruńskiego (ułamkowego) systemu kancelaryjnego, pokazanie jego genezy, zakresu zastosowania i ogólnych zasad. Mamy nadzieję, że stanie się to pobudką do dalszych badań.

1. Reformy kancelarii austriackiej na przełomie XIX i XX wieku

W zasadzie system kancelaryjny administracji austriackiej ukształtował się do końca XVIII w. Mimo uporządkowania tego systemu w l. 1853-1858⁹ ulegał on rozkładowi pod ciężarem szybko rosnącej ilości wpływów. Kancelarie poszczególnych rodzajów władz, nawet w jednym resorcie, zaczęły odchodzić od ogólnych zasad. Elitarna grupa urzędników nie dostrzegała problemów służby kancelaryjnej. Tymczasem w dużych urzędach roczna ilość wpływów liczona była nieraz w setkach tysięcy a roczny napływ pism do starostw powiatowych w latach 1870-1909 wzrósł czterokrotnie. Protokolista po prostu nie nadążał z ich ewidencjonowaniem, nie mówiąc o indeksowaniu¹⁰.

Mimo oporu elit biurokratycznych w końcu XIX w. coraz głośniej domagano się reformy, celem ujednoczenia i przyspieszenia załatwiania spraw. Viktor Krakauer w 1905 r. tak wspominał te napięcia:

⁴ K. Konarski, *Podstawowe zasady archiwistyki*, „Archeion” 1951, t. 19/20, s. 33.

⁵ M.in.: Babička V., *Číslo jednaci a spisova značka*, „Archivní Časopis”, R.58 (2008), cz.1, s.1-13; Sulitková L., *Spisová služba*, [w:] *Archivnictví a spisová služba*, Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem, <http://ff.ujep.cz/archivnictvi>, s.3-11.

⁶ P. Holub, *Oberhollabrunnský systém spisové služby v 1. polovině 20. století*. Vedoucí práce: doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc. 2021.

⁷ P. Rak, *Diplomatika II*, Ústí nad Labem 2014.

⁸ E. Kielmannsegg, *Geschäftsvereinfachung und Kanzleireform bei öffentlichen Ämtern und Behörden. Ein Informationskurs in sechs Vorträgen*, Wien - Manz 1906.

⁹ *Ustawa o wewnętrznym urzędzeniu i porządku czynności władz sądowych* (fragmenty), wprowadzona patentem cesarskim z dnia 3 V 1853 r., *Reichs-Gesetz-Blatt*, 1853, cz. XXVI, nr 81, wydana dnia 19 V 1853 r. Obowiązywała od 1 VII 1853 r., [w:] *Kancelaria organów władzy w Galicji...*, dz. cyt., s. 53-92; *Instrukcja urzędowa dla mieszanych i politycznych urzędów powiatowych i organów sądowych* (tłumaczenie na język polski), wprowadzona rozporządzeniem Ministrów Spraw Wewnętrznych i Sprawiedliwości z 17 III 1855 r., *Reich-Gesetz-Blatt*, 1855, cz. XV, nr 52, wydanym i rozesłanym 27 III 1855 r., [w:] *Kancelaria organów władzy w Galicji...*, dz. cyt., s. 93-140.

¹⁰ Patrz szerzej: *Kancelaria organów władzy w Galicji. Wybór źródeł, wstęp i opracowanie* A. Górak i K. Latawiec, Lublin 2012.

Biura pomocnicze [kancelarie] zostały uznane za nieznaczące; nawet ambitny urzędnik służby cywilnej wybrałby ważniejszy obszar dla swoich reform. Co więcej, nie znalazłby ani uznania, ani zrozumienia dla swoich aspiracji. Nie miały też żadnych perspektyw na wprowadzenie jakichkolwiek ulepszeń. [...] Tylko potężny członek hierarchii służby cywilnej mógłby odważyć się na wywołanie zmiany w obliczu ogólnego oporu, nawet w tej pozornie lichej i nieistotnej, ale w rzeczywistości ważnej dziedzinie administracji publicznej. Wszystko zaczęło się od nowego szefa Ministerstwa Sprawiedliwości, dr Franza Kleina. Nowy kodeks postępowania cywilnego nigdy by się nie zdomowił, nigdy nie spełniłby swojego celu tak całkowicie, gdyby jego twórca nie przekształcił również całkowicie kancelarii¹¹.

Tak więc modernizację rozpoczynają trzy akty prawne z 5-go V 1897 r. reformujące postępowanie sądowe: nr 112 Dz.u.p. – rozporządzenie wprowadzające nową instrukcję dla sądów pierwszej i drugiej instancji¹²; nr 113 Dz.u.p. – rozporządzenie zawierające postanowienia przejściowe odnośnie stosowania nowej instrukcji; nr 114 Dz.u.p. – rozporządzenie zawierające postanowienia uzupełniające odnośnie prowadzenia czynności w prokuraturach. Rozporządzenia te ograniczały prowadzenie ogólnych protokołów podawczych tylko do książki podawczej dla wpływów nieklasyfikowalnych i do dziennika prezydialnego, podczas gdy pozostałe pisma (dotyczące określonych kompetencji) były przydzielane bez protokołowania oddziałom kancelaryjnym przy kompetentnych działach urzędu, gdzie każdemu wpływowi był nadawany numer rejestracyjny. Następne wpływy w tej samej sprawie opatrywano liczbą porządkową w ramach znaku (numeru) rejestracyjnego a liczba porządkowa z treścią dokumentu była zapisywana do przegładu akt (rotulusa). Rotulus znaków akt był spisem treści rejestru, który prowadziły poszczególne oddziały kancelaryjne. Liczba jednostkowa wpływu została więc zastąpiona przez numer/znak pliku łamany przez liczbę porządkową pisma, a sygnaturę przechowywania w registraturze stanowiło literowy symbol kompetencji/grupy rzeczowej i znak akt. Przepisy te wprowadzały ponadto wiele nowinek technicznych do pracy kancelaryjnej jak telegraf i telefon¹³.

W porównaniu z wymiarem sprawiedliwości realizacja reform w administracji długo napotykała na opór. Zainicjował je przez premier (7 III 1898 – 2 X 1899) i minister spraw wewnętrznych Franz hr. Thun und Hohenstein, który w 1898 r. Wysłał wicesekretarza MSW Eduarda von Hohenbruck¹⁴ w podróż badawczą do Prus, Saksonii i Badenii, aby tam studiował systemy kancelaryjne administracji państwowej. Na podstawie zdobytych doświadczeń i analizy austriackiego systemu kancelaryjnego oraz studiów literatury Hohenbruck zaprojektował reformę kancelaryjną. Kiedy hr. Thun został dnia 7 VI 1899 r. starostą w Oberhollabrunn miał okazję wypróbowania tego systemu w praktyce. Napisana przez Hohenbrucka instrukcja „Oberhollabrunner Kanzleiordnung” została wprowadzona nie tylko tam ale w większości urzędów Dolnej Austrii

¹¹ G. Schmitz, *Der Kielmansegg'sche Akt*, „Wiener Zeitung”, beilage zur nr 35 (okt. 2000), s. 28-29.

¹² *Instrukcja dla sądów pierwszej i drugiej instancji* (fragmenty), wprowadzona rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości z 5 V 1897 r., *Reichs-Gesetz-Blatt*, 1897, cz. XLI, nr 112, wydana i rozesłana 11 V 1897 r., [w:] *Kancelaria organów władzy w Galicji...*, dz. cyt., s. 141-233.

¹³ *Kancelaria organów władzy w Galicji. Wybór źródeł*, wstęp i opracowanie A. Górak i K. Latawiec, Lublin 2012, s. 161-162.

¹⁴ Eduard Adolf Freiherr Schwäger von Hohenbruck (1862–1909), kk. Bezirkshauptmann von Oberhollabrunn (1899-1907).

za sprawą Erich hr. Kielmansegg, który był zwierzchnikiem całej dolnoaustriackiej prowincji a przy tym entuzjastycznym i wpływowym propagatorem nowego systemu kancelaryjnego. Z tego właśnie powodu system ten nazywano też kielmansegowskim (lub dolnoaustriackim). Po pomyślnych rezultatach i pozytywnej reakcji urzędników nowy porządek biurowy, zwany już oberhollabruńskim, został wprowadzony w dolnoaustriackim namiestnictwie i w kolejnych urzędach w Dolnej Austrii. Po dolnoaustriackich, przyjęły nowy porządek kancelaryjny starostwa w Styrii, Czechach, na Morawach, w Galicji i Nadbrzeżu. Także inne resorty zalecały nowy porządek kancelaryjny: ministerstwo finansów, kolei, zarząd dróg rządowych w Innsbruku i kolejnych urzędach administracji kolejowej, wojskowej a także np. w Krajowej Radzie Szkolnej dla Czech w Pradze. Jednocześnie system ciągle modyfikowano i dodawano inne zmiany w ppostępowaniu z dokumentami. Jego odmianę wprowadzoną w Pradze¹⁵ na podstawie opracowanego przez Franza Rappricha „Projekt nowego regulaminu urzędu dla urzędów politycznych” nazywa się systemem raprichowskim. Nowy porządek kancelaryjny przyjęły także niektóre organy samorządu terytorialnego¹⁶.

Jak wspomnieliśmy decydujące znaczenie dla rozpropagowania nowego systemu kancelaryjnego miało zaangażowanie i pozycja Ericha hr. von Kielmansegg (13 II 1847 Hanower - 5 II 1923 Wiedeń). Jest to postać niezwykła. Był on synem Eduarda, hanowerskiego ministra stanu (premiera), który uciekł przed Prusakami do Wiednia w 1866 r. Erich po studiach prawniczych w Heidelbergu i Wiedniu wstąpił na służbę do urzędu gubernatora Dolnej Austrii w Wiedniu jako stażysta konceptowy (1870), przez dwa lata (1873-1875) był sekretarzem premiera Adolfa hr. Auersperga i został gubernatorem okręgowym Baden (1875-1881) a następnie z urzędu wiedeńskiego przedmieścia Sechshause (1881/82) przeszedł do pracy w urzędach prowincjonalnych w Czerniowcach (Bukowina) (1882-1885) i Klagenfurcie (Styria) (1885), a wkrótce potem został mianowany kierownikiem sekcji w MSW (1886-1889) i szefem policji państwowej oraz ubezpieczeń zdrowotnych i wypadkowych. Dopiero potem, w l. 1889-1911, był gubernatorem Dolnej Austrii (z krótką przerwą 18 VI - 2 X 1895 r. kiedy był premierem i szefem MSW)¹⁷. Jak widać miał on doświadczenie pracy na różnych stanowiskach a jego kariera rozwijała się szybko, co z pewnością było rezultatem jego uznanej wielkiej wiedzy biurokratycznej i wysokich umiejętności. E. Kielmansegg był bardzo szanowany za oddanie służbie i walkę z upolitycznieniem aparatu administracyjnego. Uchodził za liberała ze względu na szerokie planu reformy biurokracji ale najpełniej zrealizował je na gruncie kancelarii. De facto jest to piękny przykład nowoczesnego konserwatysty, który potrafi doskonale unowocześniać system bez uprzedniego burzenia go.¹⁸ Dodajmy, że odegrał także kluczową rolę w regulacji Dunaju, Kanału Dunajskiego i rzeki Wiedeń oraz w tzw. drugiej rozbudowie miasta¹⁹. Kielmansegg napisał kronikę rodzinną i po-

¹⁵ F. Rapprich, *Vorschlag einer neuen Kanzleiordnung für die politischen Behörden*, Praha 1910.

¹⁶ W. Lamm, *Westliches Weinviertel: Geschichte in Bildern*, Sutton 2005, s. 22.

¹⁷ W. Heindl, *Josephinische mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich*, band 2: 1848-1914, Wien - Koeln - Graz 2013, s. 122, 123.

¹⁸ Tamże, s. 160

¹⁹ *Kielmansegg Erich Graf*, [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, t. 3, Wien 1965, s. 322, [online: <http://www.biographien.ac.at/>]; W. Goldinger, *Kielmansegg, Erich Graf von*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. 11, Berlin 1977, s. 580; Patrz szerzej: L. Haushofer, *Biographie über Erich Graf Kielmansegg. Statthalter von Niederösterreich*, Ungedruckte Dissertation, Wien 1948; R. Till, *Erich Graf Kielmansegg*

zostawił wnikliwe wspomnienia, w których krytycznie oceniał najważniejsze postaci elit władzy²⁰.

Jego stałe dążenie do unowocześnienia biurokracji austriackiej owocowało różnymi efektami. Z inicjatywy Kiemansegga w 1894 r. zorganizowano służbę archiwalną w „urzędach centralnych” i „urzędach regionalnych” na terenie Monarchii Austro-Węgier. Najpierw zorganizował ją w podległej mu Dolnej Austrii. Archiwum zostało założone przez gubernatora w 1893 r. po wcześniejszych konsultacjach (od 1891 r.) z czołowymi urzędnikami archiwów urzędów centralnych. Dało to impuls do stworzenia archiwów państwowych we wszystkich królestwach i krajach monarchii austro-węgierskiej oraz do formalnego zorganizowania służby archiwalnej²¹.

Wkrótce efekty wprowadzenia w styczniu 1900 r. nowego systemu w Oberholabrun stały się sławne. Ponieważ już wcześniej zwierzchnicy różnego szczebla mieli pewną swobodę w przeprowadzaniu zmian w tej dziedzinie system ten rozprzestrzenił się początkowo bez generalnych nakazów²². Starania Kiemansegga w tej sytuacji okazały się kluczowe. Szczęśliwy traf chciał, że tak utytułowany i zaangażowany dygnitarz był zwierzchnikiem Dolnej Austrii. Służył tam z przerwą przez ponad dwie dekady i udowodnił możliwości swojego urzędu w bardzo różnych projektach. Do dziś w Austrii jest przykładem znaczenia urzędników dla modernizacji państwa. Kiemansegg wykorzystał swoją pozycję, prestiż i instrumenty administracyjne do planowania i realizacji innowacji. W 1896 r. szefowie krajów związkowych zostali poinstruowani, aby przedłożyć ministrowi spraw wewnętrznych propozycje dotyczące ograniczenia i uproszczenia „załatwień pisemnych” z podległymi im władzami. W 1903 r. minister spraw wewnętrznych ostatecznie dał rządowi stanowym swobodę samodzielnego regulowania postępowania z dokumentami. Zaczęły się pojawiać różne inicjatywy modernizacyjne. Kiemansegg wykorzystał ten klimat przyzwolenia do wprowadzenia reformy kancelarii w administracji Dolnej Austrii, ale nie ograniczył się do tego. Wydał instrukcję drukiem a w październiku 1906 r. wygłosił sześć wykładów dla urzędników ministerstw i innych urzędów z różnych części państwa. Zasadniczymi elementami tej reformy była decentralizacja kancelarii jako punktu wpływu i rejestracji dokumentów, tak aby akta znajdowały się bliżej urzędników je przetwarzających. Wszystkie dokumenty opatrzone numerami porządkowymi a należące do tego samego przedmiotu zostały przypisane do jednego „numeru głównego”. *Rubrum* (opisanie treści na odwrocie pliku) zostało zastąpione przez *Betreff* (hasło), które sygnalizowało treść dokumentu na jego początku. Pominięcie „rubrum” i *indorsieren*²³, którymi od 1782 r. koncept musiał być opisany na odwrocie wniosku, umożliwiło tzw. *fortlaufende Schreibweise* (pisanie ciągle) dokumentów. Teraz dokumenty mogły być zszyte lub przynajmniej związane sznurkiem. *Eingangsbuch* „księga wejściowa” została przeprojektowana, a *Nachschlagebuch* miała umożliwić odnalezienie akt. Tak narodził się *Kiemanseggische Akt* dokument

---

und die Wiener Stadterweiterung 1890, Wien 1954.

²⁰ E. Kiemansegg, *Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des kaiserlich königlichen Statthalters Erich Graf Kiemansegg*, hrsg. W. Goldinger, Wien 1966.

²¹ E. Forstreiter, *Die Inventarisierung staatlicher Archibestände in Niederoesterreich*, [w:] „Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs”, band 2. Wien 1949, s. 94-112 [online] www.library.hungaricana.hu/en/view/Mosta_02/?pg=0&layout=s.

²² W. Lamm, *Westliches Weinviertel: Geschichte in Bildern*, Sutton 2005, s. 9.

²³ Indosowanie - umieszczenie na odwrocie streszczenia/notatki z podpisem.

programowy *Kielmanseggssche Kanzleireform*, która umożliwiła kompleksowe uproszczenie procedur biurowych. Znamienne, że gubernator Erich Kielmansegg sam pisał na maszynie do pisania, było czymś wyjątkowym w tym czasie²⁴.

W Czechach nowa manipulacja pojawia się najpierw w samorządzie m. Žatec. Jindřich Tomas wspomina, że pomysłodawcą reformy w miejscowym urzędzie był burmistrz K. Wostry, były urzędnik administracji publicznej w Dolnej Austrii. Prawdopodobnie stąd jego związek z E. Hohenbruckiem. Później nowy system został rozszerzony na gminę Kraków, zarząd prowincji Zagrzeb, ale także na ratusz w Wiedniu²⁵.

Pierwsza reforma Kielmansegga wpłynęła na organizację biura i miała na celu przede wszystkim zmniejszenie obciążenia pracą, dokumentowanie procesów administracyjnych i podejmowanych decyzji. Dzięki pozytywnym doświadczeniom w 1904 r. gubernator wydał „Instrukcję manipulacji dla kancelarii przy urzędach Dolnej Austrii”. Głównym celem było przyspieszenie załatwiania spraw, a także wzrost efektywności²⁶.

Wspomniane wykłady Kielmansegga o ujednoczeniu zarządzania i reformie kancelaryjnej w urzędach administracji publicznej wyszły drukiem i stały się swego rodzaju podręcznikiem nowego systemu kancelaryjnego. W prelekcjach Kielmansegga brało udział co najmniej dwóch urzędników z Galicji. Kurs przeprowadzono w ciągu dwóch tygodni w poniedziałki, środy i piątki między 15 a 26 X 1906 r. w dużej sali posiedzeń gubernium Dolnej Austrii. Pierwszy z dwugodzinnych wykładów poświęcony był regulaminowi służby urzędowej. Kielmansegg skupił się w nim na istniejącym sposobie urzędowej praktyki i wprowadzeniu nowego systemu w kontekście częściowych regulacji w administracji politycznej w Dolnej Austrii, w Wiedniu i innych działach administracji państwowej. Przypomniął przy tym wysiłki poprzednich ministrów, którzy już wcześniej dążyli do uproszczenia urzędowej praktyki. Wspominał próbę hr. Kazimierza Badeniego, a także dekret z 15 II 1899 r. Franza hr. Thun, który skupił się na zreformowaniu używanej tytulatury i formularza. W dniu 17 X 1906 r. wysłuchano wykładu poświęconego krytycznemu spojrzeniu na działanie służby w kontekście ówczesnych norm. W piątek Kielmansegg przygotował opis historycznego rozwoju austriackiej służby biurowej w ogólnym kontekście, który w poniedziałek kontynuował konkretnymi przypadkami z historii. Dzięki tym wkładom doprowadził temat do końca XIX wieku i w ten sposób logicznie doszedł do zalet nowego sposobu urzędowania. Poświęcił temu środę 24 X poprzez opis zasad reformy urzędu według współczesnych modeli. W piątkowym wykładzie finałowym opisał istotę uproszczenia i przyspieszenia usługi koncepcyjnej. Kurs ten propagował już nie tylko usprawnienia w pracy biurowej, ale nowy system kancelaryjny. Każdy urząd miał opracować schemat registratury (a właściwie plan czynności), który był podobny do planu akt, i utworzyć centralne biuro podawcze, którego zadania zostały jednak zredukowane w porównaniu do poprzedniego okresu. Takie biuro podawcze chociaż przyjmowało wpływy i oznaczało je stemplami wpływu, to już nie prowadziło centralnego protokołu

²⁴ E. Kielmansegg, *Geschäftsvereinfachung und Kanzleireform bei öffentlichen Ämtern und Behörden. Ein Informationskurs in sechs Vorträgen*, Wien 1906.

²⁵ J. Tomas, *Oberhollabrunsky system spisove manipulace u městského úřadu v Žatci*, „Archivni Časopis”, R.7 (1957), cz. 2, s. 76–83.

²⁶ W. G. Eckel, *Europäische Aspekte der Verwaltungsreform im Amt der Niederösterreichischen Landesregierung*, Diplomarbeit. Wien 1994, s. 12 [online: http://www.eckel.at/_download/Diplomarbeit_WGE_1994.pdf].

podawczego. Pracownik biura podawczego jedynie rozdzielał wpływy według regulaminu wewnętrznego do jednostek organizacyjnych, a te już same protokołowały pisma w swoich oddziałach kancelaryjnych. Księgi podawcze miały mieć wydrukowane formularze i nazwy rubryk, które stopniowo ewoluowały. Do księgi podawczej zapisywano przy wpływie także odpowiedni znak sprawy/korespondencji (sygnaturę) zgodnie z planem akt, który z reguły odnosił się do układu w odpowiednim dziale registratury. Poza numerem ewidencyjnym i znakiem sprawy zapisywano do księgi także nazwisko opracowującego. Jeśli w sprawach skomplikowanych napływały kolejne dokumenty, to łączono je pod jednym numerem tzw. *rdzennym*. Liczne wpływy tego samego rodzaju (np. potwierdzenia odbioru rozporządzenia od władz niższych) zapisywano razem do tzw. arkusza zbiorczego²⁷.

Kluczowe dla nowego systemu kancelaryjnego było przeniesienie ciężaru ewidencji akt z kancelarii centralnej do komórek urzędu, które miały samodzielnie prowadzić dzienniki podawcze (protokoły) i inne księgi. Nowy numer pisma był raczej numerem porządkowym w ramach rubryki z numerami korespondencji w sprawie. Pierwsze wpływy do określonego działu urzędu w danym roku były zapisywane do pierwszej rubryki z numerem porządkowym 1 (tzw. numerem pisma/aktu) a dalsze pisma w tej sprawie dopisywano do tejże rubryki z kolejnymi numerami porządkowymi w ramach tego samego numeru zasadniczego (rdzennego): 1/1, 1/2 itd. Do rubryki można było zapisać pięć pism. Jeśli w tej samej sprawie pojawiło się lub zostało dostarczone szóste pismo, szukano w księdze podawczej najbliższej wolnej rubryki (np. 225), a do rubryki 1 wpisywano „następny numer 225”, zaś do rubryki 225 wpisywało się „poprzedni numer 1”. W kolumnie „numer porządkowy” kontynuowano numerowanie 6, 7 itd. Jeśli było pism więcej niż 10, kontynuowano zapisy w podobny sposób w najbliższej wolnej rubryce i postępowano tak, aż sprawa nie została zamknięta. Dla registratury numer pierwszej rubryki (w naszym przykładzie 1, a nie 225) stawał się tzw. numerem rdzennym (macierzystym) a pod nim był ułożony cały plik, bez względu na to, w ilu rubrykach podawczej księgi był zapisany (tzn. w rubryce 225 zapisano numer rdzenny 1). System ten ulegał modyfikacjom do Galicji trafił już w innej postaci, o czym potem.

Do księgi podawczej był zapisywany także znak akt (sygnatura) według planu akt, i jeśli w trakcie załatwienia sprawy jej charakter nie uległ zmianie, zapisywany był do księgi podawczej ten sam znak akt także przy złożeniu do registratury. Jeśli zaś charakter sprawy się zmienił, zapisywany był przy złożeniu do registratury taki znak akt, który odpowiadał rzeczywistej zawartości akt/pliku. Poza tym przy wpływie do księgi podawczej zapisywano oznaczenie opracowującego, tj. albo numer działu, albo szyfr lub inny znak referenta²⁸.

Przy wprowadzeniu nowego systemu kancelaryjnego pojawiły się obawy, że jest zanadto związany z hermetyczną niemiecką terminologią urzędową, co może być problemem w krajach słowiańskich. Obawa ta na szczęście nie potwierdziła się i także w słowiańskich językach znalazły się lub zostały utworzone pojęcia, które adaptowano do systemu oberhollabruńskiego w nieaustriackich krajach Przedlitawii. Mimo to ober-

²⁷ E. Kielmansegg, *Geschäftsvereinfachung und Kanzleireform bei öffentlichen Ämtern und Behörden. Ein Informationskurs in sechs Vorträgen*, Wien 1906.

²⁸ Tamże.

hollabruński system jednak nie przyjął się powszechnie, i to nawet na ziemiach austriackich w wąskim znaczeniu tego słowa. Często reforma kancelaryjna natrafiała po prostu na silną biurokratyczną zachowawczość i niechęć do rezygnacji z zakorzenionych przyzwyczajzeń.

Współcześnie w Austrii uznaje się Kiemanssegga za „pierwszego «europejskiego» reformatora administracji w Dolnej Austrii, którego reformy wywarły wpływ na całą administrację monarchii, a tym samym na prawie połowę Europy i nadal kształtują sposób funkcjonowania dzisiejszej administracji publicznej”. Erich Kiemanssegg w memorandum pisał:

w urzędach centralnych [...] [siedzą] głównie cynicy i sceptycy. Przypadek uczynił z przeciętnych, bardzo słabo wykształconych ludzi, tak zwane osoby wpływowe. Są [oni] nałogowymi pesymistami, wierzącymi, że frywolność w patrzeniu na rzecz jest niezbędna. Najbardziej wpływowi funkcjonariusze państwowi podchodzą do tego zadania ironicznie i widzą w tym triumf swojego dowcipnego usposobienia. Nie myślą o przyszłości państwa, albo myślą z leniwym fatalizmem, że [wszystko] jakoś dalej działa. Ci ludzie bawią się, bawią się losem Austrii i żartują. Są też wysoko urodzone osoby, które [...] tylko ze względu na ich staż pracy nadal zajmują stanowiska, które powinny być otwarte tylko dla myślących, krytycznych umysłów.²⁹

2. System oberhollabruński w Galicji

Jak widać nowy system kancelaryjny rozprzestrzenił się dzięki promocji co jest jeszcze jednym jego kuriozum. Najwyraźniej rosnące zainteresowanie „nową manipulacją” zrobiło wrażenie na MSW, bo zimą i wiosną 1907 r. nastąpiła zmiana w podejściu do tych reform. Na międzyresortowym spotkaniu droga do nich została ponownie otwarta. W efekcie 21 V 1907 r. ministerstwo poinformowało inne resorty, że rozważa wdrożenie (na próbę) wybranych części normy dolnoaustriackiej we wszystkich prowincjonalnych urzędach administracji politycznej i policyjnej. Ślad tej inicjatywy zachował się w Archiwum Narodowym w Krakowie, ale z całego pakietu instrukcji Kiemanssegga, nie widzieć dlaczego, wyłączono, oprawiono i przeniesiono do biblioteki podręcznej, dwa kluczowe opracowania: *Amtsunterricht für die k.k. Bezirkshauptmannschaften in Niederösterreich. II. Auflage*, Wien 1905 (Leitfanden für die neu einzuführende Kanzleiordnung, verfaßt bei d.n.ö.Statthaltere.), 187 s. (instrukcja dla urzędów okręgowych); *Anleitung für die Kanzleimanipulation bei der k.k. niederösterreichischen Statthaltere*, Wien 1904 (instrukcja dla gubernatorstwa dolnoaustriackiego). Z okólnika namiestnictwa we Lwowie z d. 21 XI 1907 r. (L. 21799/pr.) do starostów wynika, że „nową manipulację” zaprowadzono tylko w niektórych starostwach. Wprowadzono tam jednocześnie także tzw. bieżący (ciągły) sposób pisania, który okazał się praktyczny i dlatego namiestnictwo poleciło zastosować go we wszystkich władzach politycznych. Ciągły sposób pisania (*fortlaufende Schreibweise*) miał ułatwić czytanie aktów i orientowanie się w nich, szczególnie przy sprawach obszerniejszych, przechodzących przez większą ilość władz. Poza tym co już napisano wyżej polegał on na tym, że akta wpływające do protokołu podawczego

²⁹ W. G. Eckel, *Europäische Aspekte der Verwaltungsreform im Amt der Niederösterreichischen Landesregierung*, Diplomarbeit. Wien 1994, s. 12 [online: http://www.eckel.at/_download/Diplomarbeit_WGE_1994.pdf].

otrzymywały *stampilię prezentaty* (pieczęć wpływu) i liczbę nie na górze podania względnie reskryptu/odezwy itp. jak dotychczas, lecz po tekście podania, względnie reskryptu/odezwy, po podpisie strony, względnie władzy. Załatwienie aktu zamieszczano bezpośrednio po *stampilii prezentaty* i pisano je przez cały arkusz, a nie przez pół jak dotychczas (*folia fracta*). Zarządzona zmiana miała na celu jedynie usunięcie niedogodności wynikających z poprzedniej praktyki, kiedy to prezentując i pisząc ekspedycje *in dorso* ekshibitów, trzeba było przy czytaniu aktu cofać się wstecz, a nierzadko trudno było dojść, w jakim porządku poszczególne ekspedycje mają po sobie następować. Tak więc nie miało to jeszcze nic wspólnego z tzw. nową manipulacją. Dopiero w końcu stycznia 1908 r. skierowano do namiestnika we Lwowie obszerne pismo z normatywnymi załącznikami w sprawie wprowadzenia nowej manipulacji³⁰. Minister zapowiadał: „Zamierzam wprowadzić nową instrukcję służbową i kancelaryjną, która to, uwzględniając wnioski kilku zwierzchników urzędów krajowych [*Landeschefs*], opiera się na odnośnych postanowieniach [*Amtsunterricht*] «oficjalnego nauczania» przygotowanego przez gubernatora grafa Kielmansegg dla starostw w Dolnej Austrii. Zamierzam je wprowadzić we wszystkich suwerennych urzędach administracji politycznej i policyjnej, mianowicie najpierw na próbę w I i II instancji.” Minister uzależniał rozciągnięcie reformy na Galicję od poparcia namiestnika. Celem miała być poprawa wykorzystania czasu, uproszczenie i usprawnienie prowadzenia formalnych spraw urzędowych. Nowe przepisy dotyczyły różnych kwestii i nadal skupiały się przede wszystkim na formularzu pisma a nie na systemie kancelaryjnym, choć polecono sporządzić wyczerpujący plan akt (klucz registraturalny) dla każdego urzędu krajowego, starostwa i samodzielnych urzędów policyjnych. Nakazywano także utworzenie działu kancelaryjnego, oznaczanie akt wg numerów głównych [*Stammzahl*] i numerów porządkowych [*Geschäftszahl*], uporządkowanie i spięcie poszczególnych arkuszy akt danej sprawy wg porządku chronologicznego, organizację registratury wg działów i jednocześnie wg przebiegu sprawy, ułożenie akt registratury w miarę możliwości wg alfabety i poza tym wg numerów głównych, ułożenie planu akt, ogólne datowanie, regularne załączanie priarów: dla spraw niezalatwionych jak i dla spraw nie do końca załatwionych przez dłuższy czas. W każdym dziale kancelaryjnym miała pracować jedna osoba (siła robocza) i wykonywać wszystkie prace kancelaryjne (protokół wpływu, indeks, registratura, oznaczenie czasu, wykaz zaległości) dla wszystkich powierzonych jej spraw. Z tej korespondencji wynika, że te zasady zostały już wprowadzone na próbę w nieokreślonej liczbie urzędów, z własnej inicjatywy zwierzchników, w większości urzędów administracyjnych I i II instancji, i wszędzie się sprawdziły. Zebrane doświadczenia z różnych krajów miały posłużyć ministerstwu do dalszych zmian i ostatecznych decyzji.

Jak wspomniano wśród prac przygotowawczych wymieniono przede wszystkim opracowanie projektów planów akt (kluczy registraturalnych) dla urzędów Galicji i rozpoznanie kosztów dodatkowych reformy. Przy sporządzaniu planu akt zalecano wziąć pod uwagę następujące zasady:

- a) plan akt ma stanowić podstawę do kancelaryjnej obsługi załatwiania spraw, szczególnie dla zakładania repertoriów i registratur. Musi on być sporządzony w ten sposób, by późniejsze zmiany możliwe wykluczyć, a uzupełnienia byłyby konieczne, w razie dodania kompetencji.

³⁰ Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej jako ANK], 29/247 C.K. Dyrekcja Policji w Krakowie, sygn. 66, *M. Lex. 1907 Wiedeń, z dnia 29. stycznia 1908 r., do pana gubernatora we Lwowie.*

- b) plan akt musi zostać sporządzony, przy możliwym uwzględnieniu systematyki i techniki kancelaryjnej, przede wszystkim praktycznie, a mianowicie tak, by gwarantował natychmiastowe i całkowite odnalezienie każdego aktu sprawy.
- c) każdy plan akt należy rozciągnąć na wszystkie kompetencje urzędu; plan należy podzielić na grupy i sekcje. Grupy należy oznaczyć rzymskimi liczbami, sekcje – arabskimi. Dla wszystkich starostw danego obszaru administracyjnego należy sporządzić jednolity plan akt. Ma on się pokrywać z planem urzędu krajowego tylko odnośnie liczb i nazw grup, podczas gdy całkowita zgodność odnośnie sekcji, z uwagi na różne stosunki i potrzeby pierwszej i drugiej instancji nie byłaby celowa, ponieważ wynikałyby z tego systematyczne i techniczne problemy. Plan akt w urzędach policyjnych należy sporządzać wg potrzeby owych niezależnie od urzędów krajowych. Ostatnią grupę w planie akt należało oznaczyć jako „różne” i ma ona służyć do załatwienia czynności, których z powodu rzadkiego występowania w planie akt nie bierze się pod uwagę. Ta grupa zawierać miała tylko jedną sekcję, bez nazwy. Jeśli plan akt będzie sporządzony starannie, to grupa „różne” będzie bardzo rzadko stosowana.
- d) treść każdej sekcji należało w ten sposób nazwać, by możliwie wyraźnie rozgraniczyć kompetencje i by nie powstawała wątpliwość, czy dany akt zaliczyć wg treści do jednej czy drugiej sekcji. Na końcu każdego planu akt należało zamieścić, szczegółowy alfabetyczny wykaz wszystkich pojawiających się haseł.

Ministerstwo planowało zebranie danych do 15 IV 1908 r., przeanalizowanie ich i wydanie przepisów ostatecznych, obowiązujących na stałe³¹.

O wspomnianej zmianie podejścia ze strony MSW świadczy również fakt, że Eduard Hohenbruck został powołany do służby w ministerstwie i jego podróże służbowe odbyte (lub zaplanowane) do poszczególnych krajów w związku z wprowadzeniem standardu dolnoaustriackiego. Latem 1908 r. został wysłany, na dwu- lub trzytygodniowy pobyt we Lwowie, gdzie miał wprowadzić nowy system i przeszkolić tamtejszych urzędników. Musiał jednak przenieść podróż z powodu choroby matki, którą się opiekował. Ostatecznie przybył do Galicji 10 IX 1908 r. Widać, że to Hohenbruckowi bezpośrednio powierzono przeprowadzenie reformy biurowości. Służba Hohenbrucka w ministerstwie została jednak nagle zakończona 14 XII 1909 r., kiedy to niespodziewanie zmarł³².

Jak już wspomnieliśmy starania na rzecz reformy zaowocowały 29 I 1908 r. pismem ministra spraw wewnętrznych Richarda Bienerttha do gubernatorów i zarządów prowincji z załączonym zestawem dokumentów służących do rozpoznania stanu administracji. Zbiór zawierał dekret przypominający, że przeprowadzenie reformy urzędu w duchu Dolnej Austrii leży w interesie ogólnym. Oprócz tej ogólnej idei dodał krótką definicję zamierzonych nowości związanych z zastosowaniem ciągłego pisania (*fortlaufende Schreibweise*), opracowania planu czynności (*Geschäftsplan*) a do tego tak zwanych

³¹ ANK, 29/247 C.K. Dyrekcja Policji w Krakowie, sygn. 66, *M. Lex. 1907 Wiedeń*, z dnia 29. stycznia 1908 r., do pana gubernatora we Lwowie.

³² P. Holub, dz.cyt., s. 134.

kluczy registry (Wörterbuch), tworzenie działów biurowych (Abteilung), poszczególne rodzaje „identyfikatorów”, sposoby sortowania i łączenia plików oraz dostosowywanie mebli. Oczekiwano, że z każdego kraju zostanie przysłany plan zarówno krótko-, jak i długoterminowych dodatkowych kosztów reformy oraz ankiety - kwestionariusz przeznaczony bezpośrednio dla urzędów powiatowych.

Wiosną 1908 r. wyniki stopniowo sływały do Wiednia. Jednak kilka ośrodków wniosowało o wydłużenie terminu (Lublana, Śląsk, Czerniowce). Ministerstwo przedłużyło termin do lata, prosząc o jak najszybsze przesłanie budżetów. W maju 1908 r. zwołano posiedzenie w celu omówienia projektu regulaminu biurowości urzędu dla władz politycznych. Posiedzenie zakończyło się uzgodnieniem trzech punktów: 1. Regulamin na się ograniczać do kwestii obsługi biurowej i związanych z nią pomocy, 2. Przepisy urzędowe mają być możliwie jasne i jednoznaczne, 3. Zarządzenia zostaną skierowane do gubernatorów. Prace przygotowawcze prowadzące do kompleksowego wdrożenia reformy stopniowo przybierały na sile. Trzeba podkreślić, że delegowanie Hohenbrucka do Lwowa świadczy o specjalnej roli Galicji w procesie wprowadzania nowego systemu. Jednak niektóre ośrodki wręcz torpedowały cały proces. Dopiero 26 VI 1908 r. raport nadesłał gubernator Triestu i oświadczył, że w lokalnym środowisku nowy sposób nie spełnia oczekiwań. Kwestie językowe bardzo komplikują jego wdrożenie, a urzędnicy często musieli zajmować się sprawami nierzadko w kombinacji czterech języków - niemieckiego, włoskiego, chorwackiego i słoweńskiego. Gubernator tłumaczył, że urzędników o takich kompetencjach językowych było trudno znaleźć a teraz jeszcze oczekuje się od nich prac nad nową terminologią np. przy dokładnym określeniu haseł (*Betreff*). To sprawiło, że system, który miał pomóc, stał się ciężarem. „Takie zawilości można rozwiązać być może w Wiedniu, gdzie tylko w języku niemieckim prowadzi się biuro i gdzie można swobodnie wybierać spośród dużej liczby aplikujących wykwalifikowane osoby” - żalił się gubernator. Także koszty martwiły gubernatora. System dolnoaustriacki został na próbę wprowadzony w gubernatorstwie 1 I 1907 r. Jednak jego realizacja oznaczała, zdaniem gubernatora, konieczność powiększenia kadry. Podobne wnioski płynęły z innych starostw Nadbrzeża Austriackiego, w których system dolnoaustriacki został wprowadzony na próbę już od stycznia 1904 r. Termin dostarczenia dokumentów z Triestu został zatem przedłużony do połowy października, podobnie jak dla urzędu w Ołomuńcu. Jednak dane z Triestu nie dotarły nawet jesienią. Pod koniec kwietnia 1909 r. gubernator Triestu został poproszony o przedstawienie budżetu po raz czwarty. Jego działania całkowicie zablokowały dalszy rozwój działań w Wiedniu, gdzie wszystkie koszty musiały zostać zsumowane i przedłożone ministerstwu finansów w celu włączenia do budżetu na 1910 r. Sprawa została ostatecznie rozpatrzona w Trieście 4 V 1909 r. W efekcie odpowiedź zajęła 15 miesięcy i bardzo opóźniła postępy reformy.

Jednak ogólnie raporty wysłane do Wiednia w postaci kwestionariuszy ze stycznia 1908 r. wykazały, że przedstawiciele poszczególnych urzędów administracyjnych opowiadają się za jak najszybszym wprowadzeniem nowego systemu. Gubernator Górnej Austrii, który przez długi czas miał chłodne podejście do nowego systemu, również skłaniał się ku wdrożeniu. Zwierzchnicy prowincji w Bukowinie i Krainie byli jednak sceptyczni i chcieli zachować starą instrukcję z lat 50. Zebrane dokumenty posłużyły do oszacowania jednorazowych i stałych kosztów reformy. Zaplanowano wydanie poprawionych przepisów kancelaryjnych, rozesłanie instruktorów do poszczególnych

provincji, zakup mebli biurowych, inspekcje... Eduard Hohenbruck przygotował dokumenty i obliczył koszty, które następnie zostały przekazane ministerstwu finansów i w tym momencie wszystkie jego działania w zasadzie się kończą. W grudniu 1909 r. śmierć Hohenbrucka zahamowała rozwój całej reformy. Dopiero w 1911 r. w ramach Komisji ds. reformy administracji publicznej wrócono do intensywniejszych działań.³³

Po śmierci Hohenbrucka ster wdrażania reformy przejął powołana 22 XII 1910 r. Komisja ds. reformy administracji publicznej (a właściwie jej trzeci wydział), gdzie aktywnie działał hr. Kiellmansegg. W międzyczasie prezydium MSW przygotowało i rozesało kolejne zalecenia dotyczące reformy biurowej w urzędach I i II instancji. Wspomniany wydział komisji skupił się początkowo na wyciągnięciu wniosków z opracowania Hohenbrucka. Zalecano przekazanie części czynności kancelaryjnych urzędnikom. Już wtedy postanowiono ograniczyć reformę do biurowości i nie zajmować się postępowaniem administracyjnym. W dniach 14., 19. i 20. czerwca 1913 r. odbyły się posiedzenia wydziału trzeciego złożonego z przedstawicieli różnych resortów, na których wprowadzono pewne zmiany w zasadach dolnoaustriackich np. arkusz rejestracji zbiorowej. Ostatecznie 24 II 1914 r. prezydium MSW przesłało wszystkim szefom biur gubernatorów i rządów prowincjonalnych propozycję nowego porządku biurowego. Poproszono o opinie i wprowadzenie nowych zasad biurowych w jednym lub kilku urzędach okręgowych lub wydziałach. Raporty miały wpłynąć do ministerstwa do 1 I 1915 r. Do tego czasu jednak do Wiednia nie nadeszła żadna odpowiedź. Wojna zaczęła wysysać energię z wielu instytucji. To sprawiło, że kwestia reformy administracji w nowych warunkach stała się drugorzędna. W 1914 r. próbowano wdrożyć nową manipulację tylko dla dwóch okręgów na Śląsku, a mianowicie bielskim oraz w Białowcu (Wagstadt) i w dwóch okręgach na Bukowinie. W Styrii propozycja nie została wdrożona, ale tamtejszy gubernator zmodyfikował drugą edycję standardu dolnoaustriackiego i wprowadził ją w dwóch okręgach. Z Brna, Dolnej i Górnej Austrii otwarcie napisano, że odrzucają nowy system³⁴.

W niewydanej monografii gubernium i namiestnictwa we Lwowie Eugeniusz Barwiński³⁵ także odnotowuje wprowadzenie nowego systemu kancelaryjnego, tzw. nowej manipulacji. Barwiński wymienia podstawowe zasady nowego systemu: skoncentrowanie czynności kancelaryjno-registracyjnych w departamencie (prowadzenie dziennika, ekspedycje, registratury); zniesienie wspólnego dla całego urzędu dziennika i założenie odrębnych dzienników dla departamentów; łączenie akta sprawy w jeden plik, a nawet poszyt; pierwszy akt sprawy otrzymywał liczbę dziennika, zwaną zasadniczą, obok tego każdy akt w pliku otrzymywał osobną kolejną liczbę porządkową, np. XII,1745/5; w rubryce dziennika było miejsce na 5 liczb porządkowych, gdy wpłynął akt 6-ty cały plik przenoszono do nowej rubryki (pierwszej wolnej), opatrywano nową liczbą zasadniczą, zaznaczając w starej rubryce nową liczbę, do której plik został przeniesiony, natomiast przybywający akt, z którego powodu nastąpiła przeprowadzka otrzymywał kolejno dalszą liczbę (porządkową), tak samo każdy następny akt, np. XII.2654/6, XII.2654/7 itd. Barwiński tak opisuje konsekwencje tego postępowania: „W ten sposób skutek przybywania nowych akt plik odbywał ciągłą wędrówkę na-

³³ P. Holub, dz.cyt., s. 135 – 138.

³⁴ P. Holub, dz.cyt., s. 137-143.

³⁵ E. Barwiński, *Gubernium i Namiestnictwo, Teki Barwińskiego*, ANK, 29/674 (dawna sygn. 4).

przód i zmieniał wciąż liczbę zasadniczą, a w razie gdy sprawa ciągnęła się długo, także i rok. Ta wędrówka była najsłabszą stroną systemu, znacznie lepszy i praktyczniejszy od niego był system stary, dołączania nowo przybywającego aktu do pierwszego. Nowy system mógł wpaść w chaos gdy zaginął jakikolwiek tom dziennika – traciło się ślad. W starym wystarczyło znaleźć choć jeden akt.”³⁶ Warto zwrócić uwagę, że akta „wędrowały” wraz z 6, 11 itd. wpływem a nie jak w pierwotnej wersji gromadzono je wokół numeru rdzennego.

Barwiński słusznie klasyfikuje „nową manipulację” jako system rzeczowy: Drugi cel nowego systemu – ujęcie akt w system rzeczowy. Miał być wszędzie opracowany systemat czy schemat registratury, ujmujący wszystkie akta w dobrze obmyślany system rzeczowy. Z opracowanych dla namiestnictwa praskiego (*Statthalterei in Böhmen Kanzlei, Geschäftsplan, 1910*) i wiedeńskiego wydanych drukiem planów widzimy, że schemat taki planowano w najdrobniejszych szczegółach. Podział na grupy główne, działy, poddziały pozostawiał wolne miejsca na nowe rodzaje spraw sygn. Np. I.2.a.1 – znak registraturalny odrębny od znaku dziennika departamentowego, także pliki były oznaczone obu znakami. Znak departamentu miał na celu aby akta starsze, skoro odejdą z departamentu, do archiwum od razu po kolei znalazły się razem ze starszymi w jednym miejscu. We Lwowie nigdy nie opracowano takiego „klucza registratury”. Podzielono jedynie akta każdego departamentu na grupy, bardzo nieliczne, często bardzo nietrafnie.³⁷

Barwiński odnotowuje, że po ewakuacji namiestnictwa ze Lwowa, we wrześniu 1914 r., zrezygnowano z nowego systemu kancelaryjnego. Zachowano jedynie odrębne dzienniki departamentów. Przywrócono system chronologiczno-numeryczny, jak poprzednio często wydzielając rektyfikaty. Zresztą w kancelarii prezydyjnej nigdy nie wprowadzono „nowej manipulacji” dalej stosując system ustalony w 1792 r.

3. Ułamkowy system kancelaryjny w administracji odrodzonej Rzeczypospolitej

Jeśli chodzi o badania kancelarii administracji Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1939), bardzo zresztą początkujące, to rozpoznajemy system oberhollabruński jedynie w artykule Krystyny Kasperek³⁸ o archiwizacji w Urzędzie Wojewódzkim Kieleckim, gdzie system ten nazywany jest ułamkowym. Nie znamy genezy tej nazwy, ale zapewne została zaczerpnięta z żargonu urzędowego. Zresztą na podstawie lektury tej pracy można odnieść wrażenie, że system ten pojawił się nagle, nie wiadomo skąd. Już jednak 1 I 1926 r. wojewoda wprowadził w wydziałach prezydyjnym i administracyjnym dzienniki podawcze jednoliczbowe (roczne, każde pismo miało odrębny numer), ale ten numer był jednocześnie numerem sprawy, ponieważ rejestrowano tylko pierwsze pismo w sprawie a priorowanie należało przeprowadzać przy pomocy skorowidzów prowadzonych do tych dzienników. Była to jeszcze jedna odmiana systemu dziennikowego, która nota bene także nie jest zbadana.

³⁶ ANK, 29/674, (dawna sygn. 4), Teki Eugeniusza Barwińskiego, 1774 – 1947, k. 120.

³⁷ ANK, 29/674, Teki Eugeniusza Barwińskiego, 1774 – 1947, k. 121.

³⁸ K. Kasperek, *Proces archiwizacji w Urzędzie Wojewódzkim Kieleckim (1918-1939)*, „Archeion” t. 71: 1981, s. 123-132.

Natomiast bardzo ciekawe wnioski przynosi analiza „instrukcji biurowej dla polskich urzędów powiatowych” Edwarda Waniewicza, wydanej przez MSW w listopadzie 1918 r.³⁹, *de facto* po raz pierwszy w języku polskim wykładająca ten system kancelaryjny. Być może więc system ułamkowy zastosowano także poza b. zaborem austriackim a nawet poza terenem okupacji austriackiej (generał-gubernatorstwo lubelskie). Okólnik № 477 MSW z 22 VII 1919 r. stwierdza, na podstawie przeprowadzonej lustracji urzędów powiatowych, że „w niektórych [sic!] urzędach powiatowych nie przestrzega się postanowień instrukcji biurowej”⁴⁰

Zasady w niej wyłożone pokrywają się z normą przedwojenną. Ogólna składnica akt dla spraw załatwionych miała być założona po upływie 4 lat. Oddział kancelaryjny każdego z wydziałów miał prowadzić: 1) roczny dziennik podawczy ułamkowy, 2) roczny alfabetyczny skorowidz spraw do szybkiego odnajdywania pism w dzienniku podawczym, który zawierał krótką treść pisma (sprawy) i liczbę bieżącą dziennika, 3) kilkuletni skorowidz liczb obcych z numerami pism wpływających i numerami dziennika podawczego wydziału, 4) terminarz, 5) kontrolkę przydziału i zaległości. Kluczowe jest wyjaśnienie pierwszej rubryki dziennika korespondencji, w której należało wpisać numer bieżący (sprawy), następnie numery kolejnych wpływów były już wydrukowane a po nich wpisać znak referenta:

W pierwszej przedziałce tej rubryki wpisuje się liczbę bieżącą dziennika, w drugiej zaś przedziałce numer korespondencji: „1”. Liczbą tą i numerem oznacza się również pismo (wniosek) dotyczący danej sprawy. W razie gdy pismo lub wniosek dotyczące tej samej sprawy wpływa do oddziału kancelaryjnego po raz wtóry itd. oznacza się je pierwotną (starą) liczbą bieżącą dziennika korespondencji i następującym w porządku arytmetycznym numerem korespondencji: „2”, „3” itd. w formie ułamka, w którym liczba będzie licznikiem, numer zaś korespondencji mianownikiem np. „L $\frac{1752}{3}$ I”.

Formularz dziennika korespondencji.

1	2	3		4	5	6			7	8	
		Pisma (wnioski)	Urząd (osoba), który pismo wysłał (owa)			Załatwienie(niem)					
Liczba bieżąca dziennika, numer korespondencji, znak referenta	Data wpływu	Data	Liczba	Przedmiot	Krótką treść korespondencji	data	adres	treść	Wykonano przez kogo	Przynagłono z terminem na dzień	U W A G A
1											
2											
3											
4											
5											
1											

Źródło: E. Waniewicz, *Instrukcja biurowa dla polskich Urzędów Powiatowych*, Warszawa 1918, wzór 6.

³⁹ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Starostwo Powiatowe Słupeckie, sygn. 48, k. 1-82; Archiwum Państwowe w Lublinie, Starostwo Powiatowe Łuków, *Instrukcja biurowa dla polskich Urzędów Powiatowych*, k. 19-27.

⁴⁰ Tamże, s. 3.

Oczywiście we wzorze dziennika korespondencji przewidziano w jednym wierszu pięć rubryk poziomych na pięć numerów pism a szóste wpisywano do pierwszego wolnego wiersza, którego numer odnotowywano czerwonym atramentem w ósmej pionowej rubryce dziennika korespondencji („uwaga”) pierwotnej liczby. Zaś w tym nowym wierszu w tejże ósmej rubryce wpisywano poprzednią liczbę dziennika korespondencji tej sprawy.

Ta instrukcja znacznie poszerza naszą wiedzę o stosowaniu systemu ułamkowego. Akta należało przechowywać w składnicy (po załatwieniu) pod liczbą większą, zaś akta poprzednie (priora) dołączać zawsze do aktów następujących (nowych). Tak samo należało postępować przy dołączaniu akt rozpoczętych w roku poprzednim. Akta sprawy, po ułożeniu w porządku arytmetycznym numerów korespondencji, należało przechowywać w okładkach, dla każdej sprawy oddzielnie, lub spajać (wiązać) cienkim sznurkiem w ten sposób, iż wycinano w lewym brzegu aktu za pomocą specjalnej maszyny dwie dziurki, przez które przewlekano sznurek. Na okładce, a przy związaniu aktów - wprost na akcie, pisano w lewym górnym rogu kolorowym ołówkiem liczbę(y) bieżącą(e) dziennika danej sprawy. Ciekawie brzmią dalsze zalecenia dotyczące układu i przechowywania akt:

kilkaset aktów różnych spraw, ułożonych w porządku arytmetycznym liczb (najmniejsza u góry, największa u dołu), ujętych w kartonowe okładki, związane sznurkiem, tworzy zwój aktów. Na zwojach u dołu, pośrodku szerokości teczki, należy oznaczyć kolorowym ołówkiem jakie liczby aktów i którego Oddziału kancelaryjnego (gdy kancelarię prowadzi dwa lub kilka Oddziałów) zwój ten zawiera np. $^{1-500}/_I$, $^{501-1000}/_I$, $^{2000-2500}/_II$ itd. Zwoje noszące znak Oddziału I składa się w arytmetycznym porządku liczb w przegródkach składnicy oznaczonych I, zwoje zaś o napisie II w przegródkach oznaczonych II⁴¹.

Innym dowodem na to, że system ułamkowy rzeczywiście stosowano jest lustracja urzędu powiatowego w Miechowie z 1929 r., gdzie czytamy: „dziennik podawczy/protokół korespondencyjny/ P.Z.K. [Powiatowego Związku Komunalnego] prowadzony jest systemem ułamkowym, jak we władzach administracji ogólnej”⁴² Jednak już w starostwie lubelskim w 1927 r. wprowadzono inny jeszcze system, zgodnie z którym w dzienniku podawczym rejestrowano tylko pierwsze pismo w sprawie. Tym samym numer ten stał się numerem sprawy. Podobny system wprowadzono już w 1921 r. dla Policji Województwa Śląskiego⁴³ i ja wspomnieliśmy wyżej w Urzędzie Wojewódzkim Kieleckim w 1926 r.

Podsumowanie

Oberhollabruński system kancelaryjny z różnymi zmianami funkcjonował na obecnych ziemiach polskich co najmniej przez 20 lat. Był to okres burzliwych przemian co sprawia, że źródła wytworzone w tym systemie nabierają szczególnej wartości. Mimo to nie doczekał się on opracowania, ani kompleksowego w postaci monografii,

⁴¹ Tamże.

⁴² ANK, 29/1024, Wydział Powiatowy w Miechowie I, sygn. 21, *Sprawozdanie z lustracji działalności Powiatowego Związku Komunalnego w Miechowie, dokonanej w czasie od 21 maja do 7 czerwca 1929 r.*, s. 15

⁴³ *Przepisy kancelaryjne dla Policji Województwa Śląskiego, Katowice 1921*, [online] <http://rightsstatements.org/vocab/InC/1.0/>

ani szczegółowego na przykładzie poszczególnych urzędów (twórców zespołów). Złożyło się na to kilka wspomnianych czynników takich jak: 1) krótki okres funkcjonowania w poszczególnych okresach: zabór austriacki, I wojna światowa, II Rzeczpospolita Polska. Kiedy to albo był dopiero wprowadzany albo reformowany albo zastępowany przez inny, 2) bez wątpienia przyczyną upatrywać należy także w stanie zachowania akt i stanie ich opracowania a są to elementy ze sobą powiązane. Można tu też wspomnieć o tym, że ani badacze, a co za tym idzie także archiwiści, nie zauważają tego systemu w masie akt urzędów galicyjskich czy polskich.

Oberhollabruński (ułamkowy) system kancelaryjny został tu przedstawiony jedynie pobieżnie. W następnej publikacji zostanie on przeanalizowany także pod kątem generowanego układu akt. Także kwestie zmian w formularzu dokumentów urzędowych zasługują na uwagę.

Na koniec nie odmówię sobie kilku refleksji. Po pierwsze do dziś nie wiemy w których urzędach system ten był stosowany. Ostatnio Sławomira Cisłowska rozpoznała jego ślady w aktach SB⁴⁴. Czy jest to ślad przejmowania praktyki od policji galicyjskiej przez policję polską do komunistycznej? Druga kwestia to potrzeba rozpoznania nowego systemu kancelaryjnego stanowiącego uproszczenie systemu ułamkowego stosowanego w urzędach Polskich po odzyskaniu niepodległości. Ten system także opierał się na dzienniku podawczym (bez spisów spraw) i podziale czynności czyli swego rodzaju strukturalnym wykazie akt. Te nowoczesne systemy dziennikowe i rzeczowe zarazem zostały zastąpione przez system kancelaryjny oparty na (rosyjskich) spisach spraw, co było najważniejszą zmianą bowiem, jak to wykazaliśmy wykazy akt były stosowane w przedstawionych tu systemach dziennikowych. Po trzecie wreszcie – analiza tych systemów dziennikowych byłaby pożyteczna ze względu na gromadzenie doświadczeń do oczekiwanego a nieuniknionego opracowania systemu kancelaryjnego odpowiadającego technologiom cyfrowym. Obecne toporne naśladowanie przez kancelarię elektroniczną ostatniego systemu opartego na dokumentach i pomocach papierowych jest przecie typowym etapem przejściowym.

REFERENCES

Sources:

Archiwum Narodowe w Krakowie

- 29/247, C.K. Dyrekcja Policji w Krakowie, sygn. 66, *M. Lex. 1907 Wiedeń*, z dnia 29. stycznia 1908 r., do pana gubernatora we Lwowie.

- 29/1024, Wydział Powiatowy w Miechowie I, sygn. 21, *Sprawozdanie z lustracji działalności Powiatowego Związku Komunalnego w Miechowie, dokonanej w czasie od 21 maja do 7 czerwca 1929 r.*

- Barwiński E., *Gubernium i Namiestnictwo*, ANK, *Teki Barwińskiego*, 29/674 (dawna sygn. 4). *Instrukcja dla sądów pierwszej i drugiej instancji*, wprowadzona rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości z 5 V 1897 r., *Reichs-Gesetz-Blatt*, 1897, cz. XLI, nr 112, wydany i rozesłany 11 V 1897 r.

Instrukcja urzędowa dla mieszanych i politycznych urzędów powiatowych i organów sądowych, wprowadzona rozporządzeniem Ministrów Spraw Wewnętrznych i Sprawiedliwości z 17 III

---

⁴⁴ S. Cisłowska, *Cykl życiowy dokumentu w strukturach Służby Bezpieczeństwa PRL na podstawie instrukcji kancelaryjnych*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. XVII (2020), № 4, s. 199-226, doi: 10.36121/sclsilowska.17.2020.4.199.

- 1855 r., Reich-Gesetz-Blatt, 1855, cz. XV, nr 52, wydany i rozesłany 27 III 1855 r.
- Kielmannsegg E., *Geschäftsvereinfachung und Kanzleireform bei öffentlichen Ämtern und Behörden. Ein Informationskurs in sechs Vorträgen*, Wien - Manz 1906.
- Kielmannsegg E., *Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des kaiserlich königlichen Statthalters Erich Graf Kielmannsegg*, hrsg. W. Goldinger, Wien 1966.
- Rapprich F., *Vorschlag einer neuen Kanzleiordnung für die politischen Behörden*, Praha 1910.
- Przepisy kancelaryjne dla Policji Województwa Śląskiego*, Katowice 1921, [online] <http://rights-statements.org/vocab/InC/1.0/>
- Ustawa o wewnętrznym urządzeniu i porządku czynności władz sądowych* (fragmenty), wprowadzona patentem cesarskim z dnia 3 V 1853 r., Reichs-Gesetz-Blatt, 1853, cz. XXVI, nr 81, wydana d. 19 V 1853 r. Obowiązywała od 1 VII 1853 r.
- Waniewicz E., *Instrukcja biurowa dla polskich Urzędów powiatowych*, Warszawa 1918 (Archiwum Państwowe w Poznaniu, Starostwo Powiatowe Słupskie, sygn. 48)
- Studies:**
- Babička V., *Číslo jednací a spisová značka*, „Archivní Časopis“, R.58 (2008), cz.1, s. 1-13.
- Cisłowska S., *Cykl życiowy dokumentu w strukturach Służby Bezpieczeństwa PRL na podstawie instrukcji kancelaryjnych*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. XVII (2020), № 4, s. 199-226, doi: 10.36121/scisłowska.17.2020.4.199.
- Eckel W. G., *Europäische Aspekte der Verwaltungsreform im Amt der Niederösterreichischen Landesregierung*, Diplomarbeit. Wien 1994, s. 12 [online: http://www.eckel.at/_download/Diplomarbeit_WGE_1994.pdf]
- Forstreiter E., *Die Inventarisierung staatlicher Archivbestände in Niederösterreich*, [w:] „Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs”, band 2. Wien 1949, s. 94-112 [online] www.library.hungaricana.hu/en/view/Mosta_02/?pg=0&layout=s.
- Goldinger W., *Kielmannsegg, Erich Graf von*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. 11, Berlin 1977.
- Górak A., *Dawne formy dyplomatyczne w kancelariach na ziemiach polskich XIX w.*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, (Zabór austriacki), s. 544 - 546.
- Górak A., *Geneza rosyjskiego systemu kancelaryjnego akt spraw*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” t. 1 (2004), s. 115-138.
- Górak A., Latawiec K. (oprac.), *Kancelaria organów władzy w Galicji. Wybór źródeł*, Lublin 2012, 238 s.
- Горак А.Г., *Введение российской системы делопроизводства в губернской администрации Царства Польского*, [w:] *Управление документацией: прошлое, настоящее и будущее*, ред. Ю. Кукарина, Москва 2013, с. 119-127.
- Горак А.Г., *Реформа делопроизводства администрации Австрийской империи гр. Кильмансегга у начала XX века*, «Документ. Архив. История. Современность» t. 12, Jekaterynburg 2012, s. 57-61.
- Haushofer L., *Biographie über Erich Graf Kielmannsegg. Statthalter von Niederösterreich*, Unge-druckte Dissertation, Wien 1948.
- Heindl W., *Josephinische mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich*, band 2: 1848-1914, Wien - Koeln - Graz 2013.
- Holub P., *Oberhollabrunnský systém spisové služby v 1. polovině 20. století*. Vedoucí práce: doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc. 2021.
- Kasperek K., *Proces archiwalizacji w Urzędzie Wojewódzkim Kieleckim (1918-1939)*, „Archeion” t. 71: 1981, s. 123-132.
- Kielmannsegg Erich Graf*, [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, t. 3, Wien 1965, s. 322, [online: <http://www.biographien.ac.at/>];
- Konarski K., *Podstawowe zasady archiwistyki*, „Archeion” 1951, t. 19/20, s. 19-104.

Lamm W., *Westliches Weinviertel: Geschichte in Bildern*, Sutton 2005.

Rak P., *Diplomatika II*, Ústí nad Labem 2014.

Ramotowska Fr., *Uwagi o księgach kancelaryjnych i archiwalnych urzędów polskich i rosyjskich XIX wieku*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 21 (1976), s. 63-78.

Schmitz G., *Der Kielmansegg'sche Akt*, „*Wiener Zeitung*”, beilage zur nr 35 (okt. 2000), s. 28-29.

Sulitková L., *Spisová služba*, [w:] *Archivnictví a spisová služba*, Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem, [online] www.ff.ujep.cz/archivnictvi, s.3-11.

Till R., *Erich Graf Kielmansegg und die Wiener Stadterweiterung 1890*, Wien 1954.

Tomas J., *Oberhollabrunsky system spisove manipulace u městského úřadu v Žatci*, „*Archivni Časopis*”, R.7 (1957), cz.2, s. 76-83.

